Розгорілося, розпалалося майове сонце над святим городом, аж побіліла розпечена блакить, нависла, знемігшись, над землею.

На білі мури, на золоті бані й хрести аж боляче глянути. Лаврська дзвіниця уп’ялася в небо сніговим стовпом, але тільки жаром пашить од її зеленасто-білих стін. Дерева, розкохані попередніми дощами, поспускали своє рясне листя, мов попарені.

Душно, парко й тихо.

Навіть пташки посоловіли, не щебечуть, а тільки зрідка, мов знехотя, перегукуються.

Потомлені прочане туляться по холодках, де їх понабивалося, як бджіл у рою, але немилосердне сонце гонить їх звідти, примушує кочувати з місця на місце, – он тепер загнало їх аж за вівтар Лаври.

Спить народ, де хто примостився, аби хоч голова була в холодку, за ноги вже байдуже.

До вечірні ще далеко, та й спочити треба.

У холодочку стара баба постогнуючи розв’язує спухлу ногу. Молода дівчина, задихавшись і червона, як мак, біжить до неї з жмутком лопушиного листу.

– А де це ти набрала, Одарко?

– А, бачте, бабуню, таки знайшла! Я ж казала!

– Та де ж пак ти знайшла?

– Отам біля криниці Антонія-Хведосія, що ми воду пили… ще я тоді нагледіла проміж хрестами на могилках отакі здорові кущі, ще там дід якийсь спав.

– Тю! І не боялася сама туди йти? – здивувалася молодиця, що досі мовчки лежала на простеленій свитці.

– Оце вигадали, тітко Килино! Що я – маленька? Бігати не вмію? Та й чого боятися? Адже ні лялечки!

– Еге, чого! Часом застука якийсь… мало там отих босяків та старців шляється… або й ченчики оті – бога ради!

– Ну, то хіба не втікла б? Я швидко бігаю!

– Попобігаєш тоді!

Баба обклала спухлу ногу лопушиною, вже їй не так пекло-трудило, і вона од полегкості тільки задоволено покректувала.

Дівчині не було чого робити, й вона сіла навпроти баби, підставила просто під сонце свою чорняву неворячу голову і тільки очима водила навкруги: те ж саме, що й учора, уже набридло, хотілося кудись інде, та ба! Од своїх одбиватись не можна. Аж ось! через цвинтар тихою ходою іде якась пані з такою чудовою парасолькою: поверне в один бік – червона, у другий – синя.

– От парасоля! Дивіться, дивіться, бабуню! – тормосила Одарка бабин рукав.

– Що там таке? – знехотя обізвалася стара.

– Та парасоля ж, кажу! Дивіться-бо швидше, ач, яке воно! Аж міниться, аж очі в себе вбирає! От штука!

Чи баба глянула, чи ні, а молодиця підвелася й собі задивилася на паню.

– А що це, мені ця пані неначе по знаку? Гляньте-но, бабо Оляно: неначе скидається на нашу панночку Лександру. Саме тоді я у дворі була, як вона заміж ішла.

– Нестеменно вона, тільки на виду повніша. – Баба глянула з-під руки.

– А й справді! Сама вона! Ану біжи, Одарко, дожени, бо я ж не здужаю встати.

– Якраз! Так я вам і пішла! – засоромилася дівчина. – Ще здума, що милостині прохаю!

– От, дурне! Біжи ж хоч ти, Килино, перейми: я ж таки любила її панночкою. Коли ще бог приведе побачитись!

– О, ця ще тітка Килина! – нетерпеливилася Одарка, бачачи, як молодиця поправля коробку на голові та підсміхується. – Ото, поки ви чухаєтесь, а пані й одійде далеко!

Але пані, що простувала була до ближніх печер, одразу чогось повернулася й пішла назад.

Не дійшла ще до прочан, а баба вже й гукає:

– Панночко! Пані Лександро-о!

Пані жваво звернулася, поглянула сюди-туди й побачила киваючу голову, вив’язану чорною хусткою.

– Бабо Оляно! Невже це ви? Живенькі-здоровенькі! Звідки це ви узялися?

– Здоровенькі були, моя панієчко! От уже не сподівалася, що побачу вас коли! З дому, з дому, моя ластівочко, з Осиковатої просто! Ще торік обіцялася сходити і к святим угодникам, та ось, мабуть, бог за лінощі карає: стерла ногу, щось прикинулося, то й мушу сидіти, поки одтухне, а то й вечірні не вистою.

Пані зраділа, що побачила людей з свого села, в якому не була ще з часів свого одруження; привіталася й присіла коло баби на розстеленій Одаркою свиті. Одарка мала повну втіху і з парасолі й з брилика пані з такими гарними квітками й стрічками.

Баба любенько розмовляла з панією.

Сусіди й собі попрокидалися й присунулися ближче.

Інші й дивувалися, що ось така пишна, гарно вбрата пані та така приступна та приязна до селян.

Вдарили до вечірні.

Густий, повний вщерть гук дзвону поплив, покотився униз. Ще не замовкла луна, що обізвалася по всіх кутках, як настиг другий і, перебиваючи дрібні відгуки та метушню прочан, поплив наздогін замираючій десь далеко луні.

За третім разом дзвін забив частіше, і його дуже гудіння вже не переривалося, тільки, коливаючись густими міцними хвилями, струшувало тишу й сон цілоденної спеки.

Немов розбуджений дзвоном, зашелестів вітрець.

Народ підіймався й сунув до церкви.

Сонце стояло якраз проти святої брами і било цілими снопами гарячих променів у сутінок її склепіння.

Баба через спухлу ногу не пішла, Килина дуже цікавилася розмовою, а Одарка боялася одлучитись од своїх, і через це всі троє зосталися коло пані Лександри.

Уже довідалися вони, де вона з чоловіком живе, і як живе, як і коли саме помер її батько, і про всі подробиці, які їм кортіло знати.

Тепер пані запрохувала їх до себе в гості, але вони чогось соромлялися та тільки дякували за ласку.

Не всилувавши, пані сама зосталася коло їх, і тепер вони мусили розказувати їй про все на селі – про всякі події останніх років, про всіх знайомих, живих і вмерлих, і тих, що повиростали не на її очах.

– Ну, а як там Тодоська проживає?

– Тодоська, кажете? Чия?

– А ота Тодоська – красуня… батька її, здається, Пилипом звали.

– Ага-га! Моргуненкова, Пилипова! Так, так.

– Та вона ж либонь ще при вас із Охрімом побралася, пам’ятаєте?

– Пригадую, аякже!

– Нічого, добре живе: два сини має, хазяйствечко.

– Гладка, що їй робиться! Свекір помер, свекруху виперла до діверя (їхній Максим оженився з Мотрею Іванівною – може, пам’ятаєте? – таке собі конопастеньке дівча, у вас свині пасло), то от вони й узяли стару Софію до себе, а Тодоська тепер сама собі голова! – підхопила Килина.

– Ну, а як Охрім?

– Та й він, хвалити бога, нічого: там такий огрядний, з себе повний, червоний на виду, – лагідненько почала баба.

– Бо п’є мало! – гостро увірвала Килина.

– Хіба, – здивувалася пані, – Охрім п’є? Такий смирняка?

– Атож, – різала Килина, – там щоярмарку, щосвята такий з марнопольки лізе, що аж вилискує, аж з чуба курить.

– Та ну-бо, Килино! – спиняла баба.

– Чого там "ну-бо"? Хіба неправда? Ну, хай не щонеділі, а все ж часто-густо.

– Не осуружуйся, моя дитино, чого там! – втихомирювала баба.

Пані схотілося жартома погасити зростаючу суперечку.

– А чом же Тодоська його качалкою не почастує? Адже така була козир-дівка, хлопці голіруч і не приступай!

– Де ви бачили! Вона ж його любить! Там так любить, – похитувала головою баба. – Там так тяжко любить, що аж усе село на їх дивується.

– Еге, маєте собі, панієчко, – перехопила Килина, – там той бідний Охрім аж не тямиться.

– Ні з чого й п’є, як з того кохання! Надто вже його Тодоська любить!

Пані здивувалася й просила бабів, щоб довели їй до ладу, як це воно так виходить.

– Та от, бачте, серце-панієчко, – узялася до доладного викладу баба, – вона любить, але то так, що він ніби вже не смій ні на кого глянути, ні де піти, ані слова сам за себе вимовити: усе на її підказах. Копійки без неї не витратить, у всьому рахунок подай, без поради з нею в хазяйстві ані ступни, немов він не хазяїн у свому дворищі.

– І то все, маєте собі, не лайкою, не сваркою, а ти ми – тьху, прости господи! – любощами так його оповила.

– Вже ж, певне, воно не обійшлося абияк, присяй богу! – не втерпіла Килина. – Уже ж або обпоїла, або підкурила чимсь. А тільки він з її волі ніяк не вийде мов тая дитина, за спідницю держиться, зовсім свого глузду рішився!

– Та вгамуйся, молодице, що тобі сталося! – аж розсердилася баба на цокотуху. – Не торохти, будь ласка, не перебаранчай!

Молодиця одвернулася й запишалася. Баба, згубивши кінця, й собі замовкла.

– Так-так, – перервала мовчанку пані Лександра, – він, здається, і парубком не дуже розумний був.

– Ні, нічого: за батька ніхто його дурнем не взивав, він і до школи три роки ходив, і псавтиря було читає над умершими, ще хлопцем бувши, а потім того й апостола; як вийде насеред церкви читати, то

голосок той аж у баню б’є, аж у бабинці ляскотить! І з себе вдався: ставний, чорнявий, на виду, як мак, процвітав парубок! А що вже смирняка, а що слухняний!

– І тепер на криласі читає?

– Тепер не те-е-е! Де ви бачили? Щоб ото Тодоська пустила його на видовисько людям? Зроду того не буде! Адже якби наперекір і вийшов читати, то, мабуть би, і там усе його смикала та підштовхувала…

– Бо сама неписьменна, то їй і заздро! – увернула Одарка. Баба тільки рукою махнула на онуку: не перебаранчай, мовляв.

–…а там такий зробився несміливий, мовчазний, аж жаль бере: чолов’яга, як мур, як мак цвіте, ще краще, ніж парубком був, а якийсь приголомшений, мов тая тума. Ото тільки часами, як вирветься, та як закурить – тільки держись, шапко! П’є та й б’ється, й плаче! Отак часом і кількоро день. А вона, маєте собі, якась чудна, чи то вже хитра, святий її зна: де б лаяти, вмовляти, як інші жінки, або відтягати від сорому додому, – ні! Ото він п’є, а вона й собі удає, що п’яна, частує, примовляє, приохочує. Він кричить – вона підспівує, він гуля, а вона й діти на сусіду покине й хазяйствечко, та й воловодиться з п’яним (сама тверeза), бавить його, як малу дитину, приставля усячини, аж поки той сам не запроситься додому.

Прийде (за її ж таки поміччю) та як візьметься її клясти, що, мовляв, спутала ти мене, зчарувала! Вона сміється, очима грає. Він кричить, гука – вона не лякається. Вдариться тільки Охрім об поли руками (що ти вдієш з отакою?) та як заплаче! Отоді вже Тодоська як визвіриться! Почне йому викладати на очі усе-усе: і як вона йому робить-годить, і як вірно кохає, а що він, безсумлінний, безсоромний, того і в голову не кладе! Та як він, сирота нещасна, безглузда, на світі житиме, як вона ось помре, наглою смертю, присягай богу, помре, бо він її до того призводить! То він ще трохи посилкується бунтувати, часом і вдарить, а

тоді й прити-и-хне! Як головешка у помийниці! Отоді вже вона бере його, зачиняє, щоб проспавсь.

Спить Охрім і день, і другий, аж опухне весь. Аж допіру Тодоська візьметься до його: не то вишкребе, вигемблює, як тесляр дошку, вишарує, мовляв, наче поливу на його наведе. І стане він відтоді тихий-притихий та покірний і працює, мов той віл чорний, тільки очі йому, як баньки скляні, здається, й не кліпають.

– Оце сердешний Охрім ускочив! Так, виходе, вона його добре під чобіток підгорнула? – озвалася пані.

– Е, не шкодуйте, пані: хіба ж вона йому лихо робить? Адже ж усе на його користь дбає, так його жалує, боже! Не з’їсть, не зіп’є без його, і яблучком, мовляв, єдиним переділиться.

– Та де вам? Злодійкувати почала все задля його, – втрутилася знову Килина.

– Оце вже ти зайве, Килино!

– Добре зайве! Хіба цього все село не зна? Отже, по крамницях, по ярмарках порається. Такого поназносить: і міткалю, і шерсті, і бомазеї, а того мила, цукру, чаю або того дріб’язку: ґудзиків, ниток, голок. Шапок не купує Охрім. А оно того року такі чоботи добрі вкрала у заїжджого кацапа-сапожника, що рублів з шість або й сім треба дати, – все для кого ж? Для його, для Охріма! Водить його у тонких сорочках, все мережаних, мовби панича якого, кашкети на його й дітях…

– Та то, тітко, вже Зінько малий краде сам! – вліпила Одарка.

– Еге ж! Кажу ж, їх хлопця старшенького привчила. Там таке прудке, прокляте: ото мати вибере кашкета, надіне йому на голову, візьметься ще й другого вибирати на переміну, а воно, іродча, як чкурне! Чорт його

й наздожене! Поки люде обернуться, а воно вже хто зна де й опинилося, кашкета в пісок закопало, а само біжить і лементує, що його хлопці набили й кашкета одняли, ще й покаже, хто саме взяв і куди подавсь. Тимчасом мати почне йому сльози або носа втирати, а сама йому в пазуху та в штаненята тиць та тиць крадене та лає-лає, та неначе б'є: "А біжи мені, паскудо! А біжи додому! І чого ти за мною учепилося, ще мало набили тебе?!" Воно обкрутнулося і хто вже зна де ділося, а там гляди, як прийшла мати до ночов з салом прицінюватись та торгувати, воно вже й ниє: "Ма-амо! їсти!" Знов вона його духопеликами та стусанами, аж наче пір'я з його летить, а тимчасом навантажила його салом тощо, а воно у крик та навзаводи!

А вдома як повикладають, то гляди: і кашкетів п'ять-шість, і дріб'язку всякого, і сала – їй-богу, присяй-богу! Люди бачили крізь шкалюбинку в дверях, як вони уночі розбирають та ховають.

– Та чом же не ловили, не трусили? А що вона з усім тим робить?

– Що? Лейбі потай продає… звісно, за півціни, а все ж раз у раз свіжа копійка. Одежі хлопцям та чоловікові неначе й не купує, а раз у раз справляє і то не абияке, а все крамне, усе цупке та кольористе, що аж в очах мигтить.

– І не ловили й разу?

– Де вам вловити! Вже ж їх кумпанійка зібралася: вона та Олена Вихриха – може, пам'ятаєте? – так груба жінка, що колись із приставом билася. Та ще Марійка Гнибідина, удова – оцієї, мабуть, вже не знаєте, бо давніше вона з чоловіком усе по скарбах служила. Тільки иі вже кожна свого пильнує: Олена усякий ремінь, чоботи, пришви, черевики тощо, а Марійка – то вже всякого черепу глядить, до другого вже й не береться, бо колись була їй притичина: посварилася з Оленою, не схотіла Марійка в неї запомоги просити, надумала сама чоботи вкрасти, що ж би ви думали? Зараз її зловлено, а били, мамочко! А страму!

А Олена також колись з Марійчиними мисками попалася, та добре, що було чим кидати, коли за нею гналися: усі миски на черепки побила, а таки одбилася. Проте за миски примусили удвоє заплатити, а пострамили добре. Ну, з того часу вони вже злигалися і заприсяглися одна одній допомагати: та краде, тій передає, а ця збиває за щось бучу, аби людям очі одвернути. А тоді вже й паюються.

– Ну, а Тодоська ж? – допитується пані.

– А нічого Тодоська, ще й разу не попадалася. Та й де? Така балакуча, до всякого приязна, жартовлива, усякому баки заб’є, усякому зуби проріже, туману такого напустить, що й!.. А ще до того вигадлива, весела: до того зуби шкірить, тому моргне, цьому загадку загадає, прямо тобі, як куцак перед вутренею крутиться, де в неї й береться!

А вийде на ярмарок: сорочка на їй тонка, біла, рукава рожами та виноградом повишивані, лейбик гарний, доброї шерсті, оксамитом облямований, спідниця у вісім-дев’ять пілок, такого краму, що й по п’ять злотих не набереш! Хвартух взимку терновий зелений або синій, влітку міткалевий білий, у вісім закладочок, ще й з шляркою, і шлярка коронкою обкладена. А намиста! їй-бо, що від шиї та до пояса разок коло разка, червоні, добрі, як біб, коралі! Там голова в неї наче з червоної тарілки виглядає. На голові коробка велика (їй, бачте, lo лиця припадає. У нас багато молодиць покидали коробки, а Тодоська носить), шовковою хусткою вив’язана, лисніє й міниться. А морду викохала-вибілила, та ще печатним милом умиється, ну, тобі картина – не жінка!

А ще її звичку знаєте: йде просто, голову вгору дере, мов тая королиха, неначе ні на кого й не дивиться, а все бачить.

І вже як хто їй потрібен, то так і осяйне! Так і осипле поглядом та усміхом. І от кажіть: інша молодиця у тяжу знидіє, зчорніє, остуда по виду виступить, а ця ще краща робиться, так неначе їй ще більш краси додає оте повненьке черево, що так вона гордовито пре перед собою.

– То ви кажете, що в неї тільки двойко хлопців?

– І-і, двойко! Вона раз у раз у тяжу! Тільки багато повмирали. То оті чоловіки (ну й невіри!) та й парубки – то аж слини порозпускають, а вона, що хоче, те й робить з ними.

– Проте вона що хоче, а не все по її виходе, – вступила знов до розмови баба, якій набридла Килинина балачка, – не все, кажу, бо людина загадує, а бог приказує.

– А хіба що? – спитала пані.

– А так, панієчко. За неправду, мабуть, бог усе не дає щастя. Думаєте, що як жида обікрасти та кінці приховати, то на тому й край?

Ні, богові усіх шкода, дарма що нехрещені.

Хіба мало через неї поплакали жидівки? Хіба мало й жидиків отих набито, що їх батьки поприставляли до торгу, а вони не встерегли краму. Авжеж десь хоч десята сльозина до бога дійшла і то задосить. І не має долі Тодоська, думаєте, через віщо?

– А ви ж казали, у добрі, у злагоді живе Тодоська!

– То воно так… у достатках не в достатках… а тільки всі бачать, як воно їм у руки пливе, а як воно їм з рук вислизає, того ніхто не вгадає.

Ото краму того надбає, попродасть, гроші зіб’є, купить худобинку: коненята, бички, овечатка – то хто зна з чого те в лісі згубилося, те вовк задрав, те чогось опухло, опряглося, а там, гляди, й коні забрато з ночного, і так їм усе йдеться.

– Та то, бабо, може, з недогляду? Самі-бо кажете, що Охрім задурений, а вона по ярмарках порається.

– А бог його святий знає, може й з того. Тільки ні, не може того бути, адже ж у людей бог милував, а це їй, видко, людські сльози одливаються.

Баба замислилася й похитувала головою.

Молодиця зітхнула й озирнулася навкруги. Сонечко стояло над самим обрієм. Золоті бані та хрести розжеврілися проти його, як жар.

– А ходімо, Одарко, наберем води на ніч, поки не смеркло, а то пізніше страшно.

Обидві забрали тиковки, і свої й бабину, та подалися е яр.

Баба все похитувала головою та щось бурмотіла:

–…От хоч і те сказати: не живуть дітки у Тодоськи. Мало не щороку з дитиною: були й двойнятка, а живуть тільки два хлопчики, та й ті не до ладу; один сліпий на одне око, а другий – хай бог милує всякого хрещеного! – на йому буває…

– Як то буває?

– Ой, там не доведи мати божа: кине ним об землю, почне ламати, корчити, а піна з рота так і летить!

А з чого б? Молодиця, як рожа, чоловік теж при здоров’ю, достатки; ні вона тобі ні підвередиться, ні вона бита або перелякана, бажає, сподівається тих діток, як божої роси, особливо дівчаток. Ото вагітна ходе – все думками тішиться; отоді найбільше й дбає усячини. Приведе

дитинку, як квіточку, як огірочок, і знічев’я оце тобі взяло правцем поставило, руки-ноги покорчило, оченята під лоба пустило і – вже по ній! Ні запомогти, ні запричастити, а часом і охрестити не вспіє.

– Ото нещастя! А вона що ж?

– І-і, не кажіть! Що вже вбивається, що плаче-заходиться, заклинає себе, аж сумно, а то вже зробиться, як не в собі: і річ їй одбере, і сон, і їжу, одно – ходе по хаті й по надвір’ю, так би й світ за очі йшла, якби не ловили, не вертали. Охрім до неї й сяк і так – ні пари з вуст, іноді лиш кліпне очима, осміхнеться мов крізь сон і знов ходе-ходе, шукає, нудиться. Уже чого не робили: і до бабів, і до знахурів, і до татарина, що на льоси кидає, і до угодників печорських – нішо не бере. Часами питаємо її: що тобі тоді болить? "Нічого, каже, тільки усю мене обхопить шось та й держить, під груди підіпре, ссе-ссе, а тільки-но рота роззявити, щоб слово вимовити або заголосити, – воно тобі підкотиться клубком та у самій душці й застряне, що ні пари, ні духу не пуска".

І справді, що хоче вимовити, силкується, то тільки ках-ках-ках, мов качка на яйцях, а далі завищить, зарегоче, загавка якось, хай бог милує, аж сумно.

То Охрім бере тоді її на руки, як малу дитину, несе в хату, зачиняється, щоб ніхто й не заходив (байдуже, чи нагодована-напована худібка, чи де там ті діти блукають), дає їй якісь ліки пити, хустку мочить, до голови кладе, аж поки стишиться. Тоді засне, спить часом цілу добу, прокинеться – як перемита і все забуде, що з нею було. Отоді вже як учепиться до Охріма, то той вже й не радий…

– Що, лається?

– Де вам! Там сором казати: мов дівка, жирує, лащиться, на шию чоловікові чіпляється, мов навісна! Такі підуть любощі-милощі та женихання – цур їм! І горілка, й пиріжки, й усякі витребеньки, – гульня

йде, і спинити їх нікому. А хазяйствечко, як раки з мішка. Отак гуляють, не статкують, аж поки Тодоська знов не почується. Тоді все вже набік, стане спокійна, поважна, схопиться до хазяйства, усього направляти. І лихий не взяв її: золоті руки!

Вмент оберне те, що тижнями розтікалося на всі боки. Отоді Тодоська почне латати дірки: де який ярмарок, базар, яка оказія – там вже й єсть її, тільки стережи краму, а припильнувати й не кажи! От і всі знають, а немов курячим зубом обчеркнута: не доступляйсь до неї, не впіймаєш. Вона ж певна у собі, походжує, мов тая краля, ані тобі встиду, ані сорому, мов у свому праві.

– От бачите, бабо Оляно, по вашій розмові мені здається, що увесь недолад у Тодосьчиному житті тільки через її хворобу та оті гулянки.

– Еге-ге, ваша правда: воно, хазяйствечко, любить ока, гулянки його не прибільшують. А тимчасом і люди (є у нас такі!) – той курку, той овечку, той поросятко, воно, мовляв, неправдою надбане, не гріх його й узяти, гляди й звели! – додала Килина, вернувшись з водою з яру.

– Ге, ні! Люди людьми, а що за гріх бог карає, те й покутувати треба. Хіба дурно оті прокльони?

– Бабо, а через що ви кажете, що гріх їм тому, що дуже кохаються?

– Авжеж, серце! Чоловікові з жінкою треба по закону жить, як бог приказав, а не як парубок з дівкою, от що! Одна весна на рік впада. Хіба дурно старі люди вигадали, що одно, мовляв, дівка простоволоса, а друге жінка білоголова? Не впада, не подобає ніби!

І стара довго ще щось собі бубоніла похитуючись.

Дзиґарі на дзвініці програли тричі, вибив дзвін вісім годин. Час було прощатись.

Ще раз пані запросила до себе землячок.

Обіцяли одвідати, як повернуться од отця Іони.

Пані поцілувалася з бабою, а Килиною й Одаркою і пішла, провели її до брами й вернулися.

Минуло два роки.

Одного ранку пані Лександра побачила знайомі прізвища Охріма Турченка та Тодоськи Турченкової.

Охріма за крадені коні, з якими попався, коли переводив з ярмарку на ярмарок (хоч і не сам крав), засаджено було у тюрму на висідку, а тимчасом жінка віддячила свідкам, що були проти його; спалила хату, та так влучно, що там і діти попеклися.

Тепер мали її вислати, яко палія, на Сахалін.

Пані Лександрі скортіло побачити Тодоську. З ласки знайомих здобула собі пропуск у тюрму і пішла, узявши з собою щось їстівного на гостинець.

Не впізнала пані колишньої красуні, коли дозорець впустив її вкупі з іншими в покій, де давали побачитись з арештованими.

– Вам кого? – запитав.

– Феодосію Турченкову!

– Ось я! – озвалася висока бліда жінка з запалими щоками, з пригаслими очима. Колишньої маківки, рожі, яскравої краси як не бувало, а в великих карих очах стояла така безодня страждання й такий

був допитливий їх зір. Дивилася наче не на те, що круг неї, а бачила щось інше десь глибоко-далеко. Якось не дуже дивувалася, що це пані прийшла до неї. Блідо усміхнулася.

– Аякже! Я вас пам’ятаю, як ви були ще панною. Спасибі, що одвідали! – сказала.

На приноси й не розглядалася. Жалітись теж не стала, коли пані її розпитувала, так собі плакнула трошки, немов для "годиться", і знов її обличчя прибрало того неживого виразу, замовкла, лиш коли-не-коли озивалася коротеньким словечком. Тільки як пані збиралася вже йти, Тодоська стрепенулася:

– За що? Скажіть мені, за що? Чим я так тяжко прогрішила? Адже ж я й душі своєї не помилувала й людей спалила не за кого, за його ж тільки! Вік свій, всю душу свою оддала йому… Що б він беї мене був? Я ж його любила, пані! Я ж його тяжко любила! Більш над світ, над себе, над рідні діти любила! Батьком, матір’ю, цілим світом хотіла йому стати… а він…

– Що ж він, Тодосько?

– Він? Зостається вдома! Мене ніби на Сибір, а він не піде за мною, він зостається!..

Страшний корч перебіг через усе лице, в горлі захрипіло, загарчало – Тодоська разом вибухла плачем, реготом, гавканням і покотилася додолу в лютій істериці.

Даремні були всі заходи пані та дозорців коло непритомної: Тодоська не приходила до пам’яті. Так і однесли її в камеру на руках, мов мертву.

– І часто на їй це буває? – питала пані у тюремних.

– А буває! Омертвіє отак, одлежить часом і половину дня, а тоді прокинеться і всього забуде. Одразу думали, що приставля, коли ж ні! Ото одеревіє – хоч ріж, хоч коли її – нічого не чує, а вичуняє, то хоч убий – нічого не пам’ятає. Уже й били, і в канцер садовили…

– А дохторові ж не показували?

– А нащо б то придалося? От швидко вже нарядять етап, піде собі голубка на Сибір та й годі!